

начала XX в. Установлено, что смерть (духовная или физическая) выступает главным критерием для самоутверждения личности (интеллекта).

Ключевые слова: малая проза, Валерьян Подмогильный, Антон Чехов, интеллигент, экзистенция.

Safiyuk Olena. The image of an Intellectual in Short Stories by V. Pidmohylnyi and A. Chekhov. The attempt to analyze the image of an intellectual in short stories by Valerian Pidmohylnyi and Anton Chekhov is carried out in the article. It is revealed that man's existence in the urban city in the beginning of the XX th century is conceptual for both writers. Due to comparative analysis, it is concluded, that death (either spiritual or physical) is the major criterion for confirmation of a personality (intellectual).

Key words: short stories, Valerian Pidmohylnyi, A. Chekhov, intellectual, existence.

Стаття надійшла до редколегії
08.02.2013 р.

УДК 82.09(470+571)=161.2

Галина Соболевська

Українська тема в мемуаристичних повістях М. С. Лєскова 1870–1880 рр.

У статті розглядаються провідні аспекти української теми в мемуаристичних повістях М. С. Лєскова «Дитячі роки (Із спогадів Меркула Праотцева» і «Печерські антики (Уривки з юнацьких спогадів)». Головну увагу приділено аналізу образу Києва, його зв'язку з лєсковським ідеалом патріархально-християнського типу. Досліджено жанрове новаторство письменника, особливості поетики й стилю повістей.

Ключові слова: мемуаристика, жанрове експериментаторство, біографізм, етнографізм, образ міста, фрагментарність, стрічкова композиція.

Постановка наукової проблеми та її значення. М. С. Лєсков відчував глибокий інтерес і любов до слов'янського слова й слов'янської культури. Його творчість багато в чому зв'язана з Україною, із розробкою української теми в російській літературі. Одним із найулюбленіших письменників М. С. Лєскова був М. В. Гоголь – незаперечний авторитет у розумінні й зображенні України. Як і у творчості М. В. Гоголя, у літературному доробку М. С. Лєскова спостерігається розмаїття жанрових форм, у яких утілюється українська тема. Одна з провідних рис лєсковської художньої манери – мемуаристичність «у сенсі передачі особистих вражень з минулого при майстерному сполученні правди з уявою» [1, с. 126]. Невипадково українська тема, яку російський письменник розробляє за спогадами свого життя в Києві з 1849 до 1857 р. й удруге в 1860–1861 рр., органічно втілюються саме в жанрах мемуаристичних, біографічних, хронікальних.

Сам М. С. Лєсков писав: «Мене в літературі вважають “орловцем”, але в Орлі я тільки народився і провів мої дитячі роки, а потім 1849 року переїхав до Києва» [5, с. 134]. Після смерті батька М. С. Лєсков разом із молодшим братом переїжджає до свого дядька з боку матері С. П. Алфер'єва – професора медичного факультету Київського університету. «“Переміщення” з глибоко провінційного Орла до університетської столиці України відіграло неоціненну, вирішальну роль у всій подальшій долі Лєскова» [3, с. 137]. Київ справив на майбутнього письменника велике враження й став для нього справжньою духовною батьківщиною. Ще перебуваючи в Орлі, юнак жадібно слухав розповіді про красу цього міста колишніх членів розгромленого владою київського Кирило-Мефодієвського товариства. Київ М. С. Лєскова «... був тоді за культурою не російським, а польсько-українським містом. Мешкаючи в ньому, Лєсков добре засвоїв польську та українську мови» [7, с. 245].

«Орловець» був добре обізнаний із творчістю видатних українських та польських письменників. М. С. Лєсков «говорив, що збирається виступити в якості белетриста та що його відразу ж помітять, тому що він, за своєю манерою, учень польських письменників; при цьому він називав багато імен – Сирокомлю, Остойю, Крашевського, Йордана» [7, с. 245]. М. С. Лєсков не просто цікавився українською літературою, а вивчав її, писав про життя й творчість Г. С. Сковороди та Т. Г. Шевченка.

Довготривале перебування М. С. Лескова в Україні багато в чому визначило своєрідність творчої біографії письменника, стало важливим етапом його духовного розвитку. На основі життєвих вражень від перебування в Україні написані такі важливі твори, як «Дитячі роки (Із спогадів Меркула Праотцева)» (1875), «Нехрещений піп», «Владичний суд» (1877), «Архієрейські об'їзди» (1879), «Печерські антики (Із юнацьких спогадів)», «Путимець» (1883), «Старовинні психопати» (1885), «Фігура» (1889), «Адміністративна грація» (1893), «Заячий реміз» (1894), хоча й у попередніх творах, написаних у 1860 рр., теж траплялися згадки про Україну й образи українців.

М. С. Лесков був невтомним експериментатором у пошуках нових модифікацій літературних жанрів, а також у галузі літературної мови. Письменник відштовхувався від традиційних форм повістей і романів: не традиційний роман, а хроніка, нарис, серія замальовок, автономні епізоди, пошуки вільної «стрічкової» композиції без подійного завершення із потенцією подальшого розвитку. Тому найближчі нарративному дару М. С. Лескова мемуарно-хронікальні жанрові форми. Інший улюблений жанр письменника – біографічний, у якому спогади й розповідь про власне пережите теж складають основу.

Саме в такому біографічному жанрі написана повість «Дитячі роки (Із спогадів Меркула Праотцева)», твір що вводить українську тему як одну з домінантних у творчості М. С. Лескова двох останніх десятиріч його діяльності. Автор і тут не зраджує своєму основному художньому принципу «мемуаристичності», додаючи до назви твору підзаголовок – «Із спогадів». Невипадково саме в середині 70-х років М. С. Лесков згадує свої юнацькі роки, які цілком пройшли в Україні. Письменник переживав складний період перегляду власної художньої та ідейної позиції, розриву з М. Н. Катковим, котрий очолював консервативний журнал «Русский вестник», роздумів про подальший шлях творчості. Спогади про власну юність були нібито джерелом душевного зцілення для митця, допомагали процесу його самовизначення та самоусвідомлення.

Дія в повісті відбувається здебільшого в Києві в 40–50 рр. XIX ст. У 1849 р. сюди вісімнадцятирічним юнаком прибув М. Лесков, і про себе він міг сказати, як і герой його твору, що це місто «протягом десяти років було моєю життєвою школою». Але «Дитячі роки» не є автобіографією письменника. Це художній твір, що ґрунтується на багатому фактичному матеріалі з вигаданим героєм Меркулом Праотцевим. У творі велика увага приділяється українській темі. Із 36 глав повісті у 24 дія відбувається в Києві та в інших українських містах, адже автор використовує мотив поїздки героя з Петербурга до української столиці, спираючись на власні враження від поїздок «з країни неба, ялин і піску до країни українських черешен» [4, с. 312].

Подаючи хроніку подорожі, автор не змінює справжніх назв міст і селищ, через які проходив тракт: Королевець, із його яскравим ярмарком; Батурін – «колишня столиця Мазепи, де є зруйнована гетьманська домівка і спустошений палац Розумовського» [4, с. 320]; маленьке незначне містечко Борзна, яке навіює герою нудьгу (IX глава); потім – Ніжин, де Меркул відвідує грецький монастир (X–XI глави). Ці глави й подальший опис «чудової пагористої панорами» Києва – «цього мальовничого міста» – надають повісті М. С. Лескова частково етнографічного та краєзнавчого характеру. «При першому ж погляді на Київ стає зрозумілим, чому святі самотники нашої землі обирали саме це місце для переходу з нього у вищі обителі. Києво-печерська вершина – це руська сходина на небо. Тут, біля підніжжя цих гір, що розриті древлеруськими християнськими подвижниками, будь-яка людина, як біля підніжжя Сіону, стає хоча б на хвилину віруючою; необхідність дивитися вдалечінь і вгору на ці красоти, що уносяться під небо, пробуджує душу – і у неї як у орла, який відіграється на підйомі, оновлюються крила» [4, с. 333]. Київ навчав людину дивитися вдалечінь, угору й у глибину століть, саме тому це місто відіграло таку виключну роль у долі М. С. Лескова. Безумовно, образ Києва, створений російським письменником, тісно пов'язаний із його ідеалом патріархального народного життя та лесковським гуманізмом християнського типу.

Цікавий дослідник творчості митця – Л. П. Гроссман – відзначає, що «підвищений артистизм» М. С. Лескова, тобто палке захоплення мистецтвом у всіх його проявах, приводить письменника «до особливого жанру “мистецтвознавчих повістей”, які мають першорядний інтерес для розуміння його естетики і загальної художньої культури» [1, с. 204–205]. У повісті «Дитячі роки» спостерігаються риси «мистецтвознавчого» стилю, адже її герой Меркул Праотцев тяжіє до занять мистецтвом, особливо живописом та музикою. Автор описує сильні враження свого героя від зразків мистецтва зодчества, фресок і мозаїк, які відкрилися йому в стародавньому Києві. Меркул здійснює справжню

екскурсію визначними пам'ятками архітектури старовинного міста: Софійський собор, який зберігав спогади про героїчні події стародавніх часів, про князів Володимира та Ярослава Мудрого; потім героя вражає Андріївська церква, вишуканою грацією якої особливо захоплювався й сам М. С. Лесков; далі він відвідує Трьохсвятительську церкву з її чудовим іконостасом у стилі рококо середини XVIII ст. і зі старовинною українською дерев'яною скульптурою, якій притаманне розмаїття фарб, багатокольоровість та символізм; завершує цю панорамну картину міста відвідування Михайлівського монастиря, однієї з найдавніших київських споруд.

Перебуваючи в Києві, М. С. Лесков безпосередньо спостерігав відновлення Софійського собору, він захопився мистецтвом реставрації фресок XI ст. Гадаємо, що Л. П. Гроссман має рацію, стверджуючи, що мозаїки й фрески стародавньої Софії мали вплив на словесний живопис російського письменника, на його барвисту стилістику. Невипадково сам автор писав про своє оповідання «Зимовий день» – «це інкрустація», а про інший твір – «я набираю мозаїкою» [1, с. 207]. Київські краєвиди в повісті «Дитячі роки» перегукуються за тематикою та стилістикою із ландшафтними акварелями М. М. Сажина, «приятеля Шевченка». Цього художника М. С. Лесков добре знав і написав про нього в «Печерських антиках».

Сам автор повісті підкреслює вплив живопису на власний літературний краєвид. День першої прогулянки Меркула Києвом «був похмурий, але дуже тихий та приємний. На будівлях і на всіх предметах помітний м'який і теплий сіро-жовтуватий колорит. Усе мало власний колір, але, як говорять художники, все за кольорами було наче протерто умброю» [4, с. 346]. Стилізуючи міські й пейзажні замальовки в дусі акварелів М. М. Сажина, М. С. Лесков поетизує київську архітектуру та природу, надаючи їм м'якого й голубливого забарвлення.

Герой повісті Меркул Праотцев – пристрасна, багато обдарована натура. Він мріє присвятити своє життя мистецтву. Але доля проводить героя через серйозні випробування: передчасну смерть батька, розорення сім'ї, виключення з кадетського корпусу за бунт проти начальства. Мріючи про мистецтво, Меркул не має можливості практично застосувати свої здібності й, урешті-решт, потрапляє до монастиря, адже він з дитинства відчував, «що був народжений заради правди і добра». У повісті лунає тема великої творчої обдарованості російської людини й водночас майже фатальної приреченості цієї обдарованості на загибель.

У повісті «Дитячі роки» більш широко, ніж у попередніх творах, представлені українські персонажі. Це насамперед київські друзі Меркула та його матері – професор І. І. Альтанський і його дочка Христя, яка прилучає героя-росіянина до «чудової малоросійської поезії». Важливі також і негативні сатиричні образи персонажів із «вищого світу»: київський вельможа Лев Якович, молодий аристократ Серж Крутович – егоїст, котрий зруйнував життя Христі, та інші. Природно, що автор уводить у цей твір українську мову, а також полонізми. Українсько-польська забарвленість мови персонажів і нарації автора є засобом створення місцевого колориту, колориту Київщини: швальня, кутас, рептуг, кат, брати Кий, Щек і Хорив, шуняць, лихо, цукерня, кочь, чепурний, удольтє та інші.

Повість «Дитячі роки» будується як ланцюг епізодів, через які проводиться головний герой, при цьому використовуються вставні оповідання, пейзажні замальовки, докладні описи побуту, а також прийом забарвлення наративу аналогіями із живописом. Усе це разом створює одну незвичну й строкату біографію. Провідний композиційний прийом М. С. Лескова – не групувати події навколо центру, а розвивати їх стрічкою, не традиційний сюжет, а серія замальовок. «Я не буду усікати одних і роздувати значення інших подій: мене до цього не принуджує штучна та неприродна форма роману, що вимагає закруглення фабули і зосередження всього навколо головного центру. У житті так не буває. Життя людини іде як хартія, що розмотується зі скалки, і я її саме так буду розвивати стрічкою у нотатках, що я пропоную» [4, с. 279].

Отже, у повісті «Дитячі роки» спостерігається синтез таких жанрових модифікацій, як мемуаристичність, біографічність, краєзнавство, мистецтвознавство, історична реставрація. За визначенням самого автора, більшість його творів – це «напівбувальщина».

Саме ця риса є визначальною в мемуаристичній повісті «Печерські антики». Із «Дитячими роками» цей твір зближує те, що в центрі його перебуває образ міста – дореформеного Києва. Твір М. С. Лесков писав спеціально для журналу «Киевская старина», де й був уперше надрукований у 1883 році у № № 2, 3, 4. За задумом автора, героями його твору повинні бути звичайні пересічні люди. «Це буде щось на зразок моїх спогадів про київських оригіналів 50-х років. Називатися буде –

“Печерські чудотвори”. Якщо слово “чудотвори” (не чудотворці) погано відгукнеться у вусі цензора, тоді можна поставити «антики». <...> Все це люди живі за своїми характерними рисами і дуже смішні» [2, с. 522]. У листі до редактора-видавця «Киевской старины» Ф. Г. Лебединцева письменник пропонує позначити жанр його твору в журнальній публікації, як «історичний фейлетон». Але комічні мотиви поєднуються в «Печерських антиках» із ліричними. Джерело ліризму у творі – особлива теплота й м’якість спогадів автора про Київ доби його ранньої юності.

Принцип «мемуаристичності» – тобто передача автором власних вражень із минулого – визначає і змістовну, і художню своєрідність твору. У повісті немає вигаданих персонажів. Усі діючі особи зберігають свої справжні імена, тобто твір побудований на фактичному матеріалі. «Печерські антики» витримані у вільній композиції огляду образів київських оригіналів. Але не менш важливим є образ самого міста, яке й сформувало ці типажі «маленьких праведників». Київ 40–50-х років ХХ ст. не просто фон, а саме найважливіший персонаж повісті. У художніх творах М. С. Лескова згадується чимало населених пунктів України, але найчастіше – Київ, місто, у якому письменник прожив багато років і яке він часто відвідував після переїзду до Петербурга. Російський письменник «любив називати себе киянином, хоча й прибулним» [2, с. 80]. У повісті «Печерські антики» докладно описана одна частина міста – Печерськ. Для автора важлива «стародавність» цієї місцевості, а також зв’язок її назви зі славнозвісними лаврськими печерами. Найдавніша й найсвятіша земля і народжує «антиків».

У творі автор протиставляє образ сучасного міста – банкової доби – і поетичний образ дореформеного Києва. М. С. Лесков відтворює міський пейзаж середини минулого століття, у колі зору письменника не розкішні особняки, а «живописні надбережні хатки, які тулилися по схилах над дніпровською кручею: вони надавали чудовому київському пейзажу особливого теплого характеру й служили житлом для великої кількості бідняків» [5, с. 135]. Під час останнього свого приїзду до Києва в 1881 р. письменник побачив багато змін не лише в зовнішності міста своєї юності, але і в натурі його жителів: «банковий напрямок все заїв... Тепер, коли доводиться бувати там, все частіше чуєш лише щось про банки і про те, що в скільки потрібно цінити на гроші» [2, с. 135]. У старому Києві 1850-х років письменника найбільше привертала простота й людяність нравів та здатність на безкорисливу доброту й допомогу ближньому серед простого люду. Саме ці риси втілені в образах лесковських «антиків» – диваків-оригіналів, що самим своїм існуванням спростовують фінансово-грошовий принцип ставлення до життя, тому вони близькі до типів праведників у творчості письменника.

У цій безсюжетній повісті-огляді не один, а кілька головних героїв, кожному з яких присвячено окремих епізод, що вільно змінюють один одного. Розповівши історію одного персонажа, письменник переходить до другого, потім – до третього й ін. Мемуарна повість не має єдиного сюжетного стрижня. Вона нібито складена з цілої серії невеликих закінчених нарисів («Я набираю мозаїкою»). Після опису міста та звичаїв його мешканців автор, починаючи з четвертої глави, уводить у твір портрети й біографії найяскравіших оригіналів, які колись мешкали на Печерську. Усі ці реальні персонажі живуть не лише в пам’яті автора, а й у народній пам’яті.

Народний герой Печерська – колишній військовий Кесар Степанович Берлінський. Його образ будується на опозиції відомому в історії Києва діячеві Д. Г. Бібікову, який був із 1838 по 1852 р. київським, подільським і волинським генерал-губернатором. У М. С. Лескова немає поваги до «Бібіка», він втілення влади, виразник духа правління Миколи І, у нього «замало серця», тому він – зло. А Печерський Кесар пов’язаний із патріархальною мальовничістю Києва, із народним життям, яке керується «поголосом». Саме в цей народний поголос уписуються знамениті промовні імпрізації, вигадки та перебільшення Кесаря, які символізують стародавню мовну київську культуру. Кесар Печерський творить на рівні окремого слова – ім’я «Николай» перетворюється на «Николавра» (бо це – знаний лікар); фразеології – «схопити мить»; казкового персонажа – бібіковська теща (якої в дійсності не існувало); міфу – розповідь про коня, «схожого на Сампсона» (тобто богатырська істота).

Серед «антиків» – дивний священик Єфим Ботвиновський, «якого всі у Києві знали просто під ім’ям “попа Єфима”, але навіть “Юхвіма”» [5, с. 203]. Це був «ледачий піп», який любив веселі компанії, не піклувався про добробут власної родини, лінувався щоденно справляти церковне служіння. Але він був здатен до безпосереднього добра: розорив власну родину, щоб допомогти незнайомій безвинній людині, яка була обвинувачена в розтраті державних грошей. Здатність до безпосе-

реднього добра для М. С. Лескова означає найбільшу близькість до Бога. Суб'єктивна правда для письменника важливіша за загальноприйняту. Серед «антиків» Печерська – кварталний-антикварій; розкольник старець Малахій Пимич і його отрок Гієзій; письменник Віктор Аскоченський; київські богатири (серед яких найзнаменитіший – Іван Пилипович Кассель) та інші. Загальне у всіх цих яскравих характерах – по-перше, суб'єктивне авторське ставлення; по-друге, заглибленість «антиків» у культурний простір, що їх створив.

Для посилення місцевого «київського» колориту автор широко використовує українську лексику: ледачий піп, безсоромні дівчата, горілка, фіранка, шибка, перекупка, задуха, слимак, карнавк, звідкіля, вибачайте та інші. Авторська увага зосереджена не на подіях, а на побуті. Велика кількість персонажів дає змогу автору докладно й широко показати саме побутовий фон. Комічний забарвленості твору сприяє використання письменником такого художнього засобу, як анекдот. В основі нарисів про кожного з «антиків» лежить саме анекдот, але виникають вони й у вставних оповіданнях. Підзаголовок «Уривки із спогадів» відхиляє будь-які звинувачення автора в строкатості та хаотичності побудови його твору. Головний засіб виразності зображення в цьому творі – мова героїв, діалоги та полілоги діючих осіб, з усіма особливостями саме живого мовлення: місцевими, часовими, становими, професійними, національними, особистісними.

Висновки й перспективи подальших досліджень. У «Печерських антиках», як і в «Дитячих роках», спостерігається яскраве жанрове експериментаторство М. С. Лескова: «Ілюзія безладу, ... хаосу з небажаних якостей у старших письменників до середини 19 сторіччя поступово стають ознакою близькості письменника до потоку життя, свідоцтвом його справжньої поетичності. Жанри і види дифузуювали і видозмінювалися до невпізнаності» [6, с. 286]. Отже, серед російських письменників, які зробили найбільший вклад у розробку української теми в російській літературі й у розвиток російсько-українських літературних зв'язків, М. С. Лесков стоїть поряд із М. В. Гоголем і передує В. Г. Короленку та М. Горькому.

Джерела та література

1. Гроссман Л. П. Н. С. Лесков. Жизнь – Творчество – Поэтика / Л. П. Гроссман. – М. : ОГИЗ, 1945. – 319 с.
2. Левандовський А. І. М. С. Лесков і українська література / А. І. Левандовський. – К. : Дніпро, 1980. – 197 с.
3. Лесков А. Н. Жизнь Николая Лескова по его личным семейным и несемейным записям и памяткам : в 2 т. – Т. 1. – М. : Худож. лит., 1984. – 479 с.
4. Лесков Н. С. Детские годы (Из воспоминаний Меркула Праотцева) / Н. С. Лесков // Собрание сочинений : в 11 т. – Т. 5. – М. : Худож. лит., 1957. – С. 279–450.
5. Лесков Н. С. Печерские антики (Отрывки из юношеских воспоминаний). Комментарии / Н. С. Лесков // Собрание сочинений : в 11 т. – Т. 7. – М. : Худож. лит., 1958. – С. 133–219, 521–537.
6. Озеров Л. Поэзия лесковской прозы / Л. Озеров // В мире Лескова : сб. ст. – М. : Сов. писатель. 1983. – С. 261–288.
7. Эйхенбаум Б. М. «Чрезмерный» писатель / Б. М. Эйхенбаум // О прозе. О поэзии. – Л. : Худож. лит., 1986. – С. 237–253.

Соболевская Галина. Украинская тема в мемуаристических повестях Н. С. Лескова 1870–1880 гг. В статье рассматриваются основные аспекты украинской темы в мемуаристических повестях Н. С. Лескова «Детские годы (Из воспоминаний Меркула Праотцева)» и «Печерские антики (Отрывки из юношеских воспоминаний)». Главное внимание уделяется анализу образа Киева, его связи с лесковским идеалом патриархально-христианского типа. Исследуется жанровое новаторство писателя, особенности поэтики и стиля повестей.

Ключевые слова: мемуаристика, жанровое экспериментаторство, биографизм, этнографизм, образ города, фрагментарность, ленточная композиция.

Sobolevs'ka Galina. Ukrainian Theme in Memoirs' Stories by Nikolai Leskov of 1870–1880 Years. The main aspects of Ukrainian themes in memoirs' stories «Childhood (From the memoirs of Merkul Praottsev)» and «Caves Antique (Excerpts from youthful memories)» by Nikolay Leskov are considered in the article. The focus is on the analysis of the Kiev's image, its relationship to the Leskov's ideal of patriarchal-Christian type. Writer's genre innovation, poetics' peculiarities and stories' style are studied.

Key words: memoirs, genre experimentation, biographism, ethnographic, the image of the town, fragmentariness, band composition.

Стаття надійшла до редколегії
11.02.2013 р.